

Dr. Tóth Anna Judit:

A Wienbibliothek im Rathaus hungarika anyaga.

Klebensberg kutatói ösztöndíj beszámoló

Kutatás időpontja: 2021 október 1-31.

A kutatás célja a bécsi Wienbibliothek im Rathaus nyugat-magyarországi nyomdahelyekről származó, 1701 és 1830 közötti nyomtatványainak számbavétele volt. Az eredetileg 2020. őszi tervezett ösztöndíjat a járvány miatt megismételt pályázással 2021. októberében tudtam igénybe venni. A kutatási tervben a teljes hungarika-anyag feltárását egyelőre két részre osztottam fel, és a jelen ösztöndíjjal az anyag valamivel több mint felének, vagyis a nyugat-magyarországi nyomdák anyagának feltárását irányoztam elő. Az elektronikus katalógus alapján történő előzetes becslés szerint kb. 260 pozsonyi, 50 nagyszombati, 5-10 a további nyomdákban (Soproni, Győr, Kismarton, Szombathely, Komárom-Esztergom) származó példány felbukkanására lehetett számítani.

A Wienbibliothek im Rathaus a bécsi városháza könyvtára, amelynek különösen a XVIII. századi anyaga nagyon gazdag, emellett a XIX. századi anyag is jelentős. A kiemelt gyűjtőkörökben belül különösen a színház-történeti anyag fontos a hungarika-kutatás szempontjából.

A helyszínre érkezve a tényleges kutatómunka a vártnál sokkal nehezebben kivitelezhetőnek bizonyult, ugyanakkor sokkal eredményesebbnek is. A Wienbibliothek elektronikus keresőfelületét a munkaterv leadását követően megváltoztatták, és megszűnt a megjelenési helyre való keresés lehetősége. A helyszínen vált nyilvánvalóvá, hogy a keresőmotor a megjelenési helyre vonatkozó adatokban egyáltalán nem keres, semmilyen beállítás mellett sem. Ellenőrzésre javaslom: https://search.wienbibliothek.at/primo-explore/search?vid=WBR&tab=druckwerke&search_scope=WBR_DS&mode=advanced „alle Felder” történő keresésnél, 1600 és 1830 közötti megjelenésre keresve *Klausenburg* keresőszóra jelenleg két szebeni kötetet ad ki, *Tyrnau* keresőszóra négyet, melyek közül csak kettő nagyszombati megjelenésű. Ehhez képest a könyvtár állománya ténylegesen 55 kolozsvári kötetet tartalmaz, melyek leírásában a Klausenburg megjelenési hely fel is van tüntetve, a nagyszombati kiadványok száma 52. A hiba a rendszer rossz beállításából adódik, amellyel a könyvtárosok sincsenek tisztában. Ez azt eredményezte, hogy a kutatási tervem végrehajtására nem volt más lehetőség, mint évek szerint kronológiai rendben haladva végignézni a könyvtár teljes katalógusát, megközelítőleg 60 000 címet, és egyenként kiszedegetni a magyarországi, magyar nyelvű vagy magyar vonatkozásúnak látszó műveket.

A probléma jelzi, hogy a modern elektronikus keresőrendszerek korában is megvan a létjogosultsága a hagyományos hungarika-kutatásnak, illetve hogy nem szabad teljes mértékben megbízni az elektronikus adatbázisokban. Egy felületes vizsgálat ugyanis arra juthatott volna, hogy a Wienbibliothek összesen kb. 60-80 régi magyar könyvet őriz, miközben az 1830 előtt Magyarországon nyomtatott vagy magyar nyelvű könyvek száma ténylegesen 1200-1300 körül van a gyűjteményben.

A megváltozott körülmények kisebb változtatásokra kényszerítettek a kutatás sorrendjében. A jelenlegi kutatás során eredetileg figyelmen kívül szándékoztam hagyni a kelet-magyarországi nyomdahelyeket, beleértve Budát és Pestet is. Mivel azonban szükséges volt a teljes katalógus átvizsgálása, ésszerűbbnek látszott már most jegyzékbe szedni minden Magyarországon nyomtatott művet. Nehézsége ellenére a módszer eredményes volt, mert ennek során egyértelművé vált az is, hogy nagyszámú, nyilvánvalóan magyar kiadvány *sine loco* került a katalógusba, illetve a ritkább, kisebb nyomdahelyek sem sikkadtak el. A nagy mennyiség ellenére végül sikerült az eredetileg vállalt 1830-as évig feldolgozni az anyagot. Az 1830-as választóvonal mellett gyakorlati érvek szóltak, a XIX. századi anyagban a magyar könyvek, és különösen a nyugat-magyarországiak aránya folyamatosan csökken, a várható eredmény nem éri meg a fáradságot. Az eredeti vállalásaimhoz képest az 1701 előtti anyagot is átnéztem, ez egy-két példányt eredményezett.

A gyűjtés eredményeként létrehoztam egy „nyugat-magyarországi kiadványok” című jegyzéket (csatolva a beszámolóhoz), amely mintegy 630 tételt tartalmaz. Ez a következő nyomdahelyeket tartalmazza: Pozsony, Nagyszombat, Győr, Sopron, Kismarton, Esztergom, Vác, Székesfehérvár, Diószeg, Pécs, Komárom, Kalocsa, Veszprém. Jegyzékbe szedtem a Bécsben nyomott magyar nyelvű kiadványokat, illetve a hamis nyomdahellyel megjelentetett kiadványokat. Szintén jegyzékbe vettem a *sine loco* katalógizált köteteket, valamint olyan kelet-magyarországi köteteket, amelyek kolligátumok részeként kerültek a kezembe.

A megjelenési hely nélkül felvett példányok két nagy csoportra oszthatók: 1.) Politikai témájú, valóban *sine loco* megjelent nyomtatványok. Ezek esetében a nyomtatási hely meghatározása (Pozsony, Bécs, Sopron) részben a bibliográfiák alapján történik, részben jelen kutatás keretein kívül, OSzK-s kollégák tipográfiai vizsgálatai révén. 2.) Kolozsváron nyomtatott gyászbeszéd-gyűjtemények. Itt az eredeti, több beszédet tartalmazó köteteket valószínűleg már az antikváriumai forgalmazás során szétbontották, így azok címlap és impresszumadatok nélkül kerültek a Wienbibliothek gyűjteményébe.

Járulékos eredményként elkészült egy hasonlóképpen 600 körüli tételt tartalmazó jegyzék a kelet-magyarországi kiadványokról. Ez egy teljesen nyers, rendezetlen lista, mely egy jövőbeni kutatás alapjául fog szolgálni.

Célom az volt, hogy minél több kötetet fizikailag is kézbe vehessek. Az autopszia révén történő vizsgálat eredménye egy 244 kiadványt tartalmazó jegyzék (a listában ezeket a jelzet és a fényképeket tartalmazó mappa számának megadásával különítem el). A vizsgálat lehetséges volumenét elsősorban a könyvtár könyv-kiadási protokollja határozta meg, másodrészen a járvány miatti előírások. Előzetesen is körülbelül ekkora mennyiség vizsgálatát tartottam reálisnak, azonban mivel a hungarika-anyag az előzetesen becsültnél sokkal nagyobb volt, így az anyagnak a reméltnél kisebb hányadát, körülbelül 40%-át tudtam kézbe venni. A válogatás szempontja a következő volt: elsősorban az OSzK-ban nem található, illetve a régi könyves adatbázisokban kevés példánnyal szereplő nyomtatványokra koncentráltam, illetve azokra, ahol variánsok felbukkanása várható, így például a kalendáriumok, illusztrált művek.

A jegyzékbe a következő adatokat vettem fel a vizsgált könyveknél: 1.) a kiadvány főbb bibliográfiai adatai. Szükség esetén javítottam a Wienbibliothek adatait. A hivatalos katalógusban főleg kisebb helyesírási változatok fordultak elő, pl. modern német helyesíráshoz való normalizáció. A magyar nyelvű címek esetében gyakori volt a hosszú címek szintagmáinak értelmetlenné való csonkítása – egyébként a katalógus jó minőségű, releváns adatok a magyar nyelvű címeknél is csak nagyon ritkán tévesek vagy hiányosak. A keresést megnehezítő elírásokat jeleztem, pl. a Mittagssuppe című kötet a katalógusban Mittagspause címen szerepel. Mivel nem kiadásra szánt, hanem gyakorlati célú jegyzékről van szó, a címlapokat pedig amúgy is mind lefotóztam, ezért nem törekedtem formai következetességre a kis- és nagybetűk jelzésében, amely már az eredeti katalógusban sem volt egységes.

2.) A Wienbibliothek katalógusának hiányossága, hogy míg a megjelenési helyeket az impresszumban szereplő formában, illetve bevett német nevükön is megadják, a szerzők esetében csak egy modern helyesírású, általában németes formára egységesített név szerepel, annak jelzése nélkül, hogy az adat a címlapról, ill. a kiadványból származik, vagy esetleg csak a szakirodalom által feltételezett szerzőről van szó. Ezt a problémát az autopsziával vizsgált műveknél korrigáltam.

3.) A terjedelmi adatok, lapszámok és ha volt, illetve releváns volt, akkor a füzetjelzés. Az esetleges hiányokat, sérüléseket külön jeleztem, úgy a hiányzó leveleket, mint a lapokat megcsonkító körülvágást.

4.) A kötésre csak különlegesebb kötések esetén utaltam, ilyenekből kevés volt (rózsaszín selyemkötés, tükrös, gyöngyház berakásos kalendáriumok.). A gyűjtemény kötetei jellemzően XIX-XX. századi papírkötésben maradtak fenn.

5.) Pecsétek, ex librisek, possessorbejegyzések.

6.) Jeleztem, ha a példányok lapjai között további kisnyomtatványok, szentképek, töredékek lappangtak. A vizsgált anyagban az ilyesmi előfordulása nem volt jellemző, de példátlan sem.

A könyvtár gyakorlatilag teljesen szabadon engedett fényképezni, ezért minden vizsgált példánynál fotót készítettem a címlapról, illetve a terjedelem és a variánsok megállapítását segítő részokről: a mű eleje, vége, ajánlások, belső címlapok, valamint lefotóztam az ex libriseket, pecséteket. Teljes egészében lefényképeztem a kisterjedelmű nyomtatványokat, a kalendáriumokat, minden illusztrációt, az OSzK elektronikus katalógusában nem található műveket: a vizsgált anyag közel felét. A fotózás célja az volt, hogy bibliográfiai kutatásokra alkalmas módon rögzítsem a példányokat.

Általános benyomások a gyűjteményről.

A vizsgált időszakaszra vonatkoztatva a Wienbibliothek im Rathaus állományának körülbelül 2%-a magyar nyelvű vagy magyarországi nyomdában készült, évtől függően az arány 0 és 7% közé esik. E nyomtatványok aránya nagyságrendekkel nagyobb, mint a birodalom más nem németajkú tartományaiból származó könyveké. Kronológiai szempontból a könyvek többsége a XVIII. század második feléből származik, a magyarországi könyvek aránya is ekkor a legmagasabb. A XIX. századi anyagban a hungarikumok aránya csökken, különösen a nyugat-magyarországiaké. A gyűjteményben az 1740 előtti anyag volumene csekélyebb, és közöttük elvétve találunk magyar köteteket.

A 244 autopsziával vizsgált példány jelentős része, 55 darab, tartalmazta Max von Portheim (1857—1937) könyvgyűjtő exlibrisét, és ismerve Portheim gyűjtőkörét, nem zárnám ki, hogy további, ex librist nem tartalmazó példányok is az ő hagyatékából kerültek a gyűjteménybe. A Portheim exlibrises könyvek között és azokon túl hét példány a Podmaniczky-Degenfeld gyűjteményhez köthető (Kiskartali könyvtár duplikátumbélyegző, „Prónay Sándor toálmasi kastályából” exlibris). Két-két kötet az MTA könyvtárának, illetve a Széchényi Könyvtárnak a XX. század eleji duplikátumbélyegzőjével van ellátva.

A hungarika anyag igen jelentős része alkalmi nyomtatvány, leginkább halotti beszédek. Az anyagban egyértelműen kirajzolódnak különböző tematikai hangsúlyok. Az anyag jelentős része a magyar politikai élethez, országgyűlésekhez, koronázásokhoz kötődik, ez nem független attól, hogy

Max von Porthheim gyűjtőkörének magját is a Mária Terézia és II. József uralkodásához kapcsolódó nyomtatványok képezték. Ezen belül különösen a koronázással kapcsolatos nyomtatványok jelentősek: a Szent Koronát bemutató monográfiák, koronázásokkal kapcsolatos alkalmi nyomtatványok: útmutatók, ismertető, beszédek, hírósszefoglalások, beleértve több színezett illusztrációkkal díszített kiadványt. Szinte bizonyos, hogy a Trenk-bibliográfiát összeállító Max von Porthheim hagyatékából származnak a vele kapcsolatos kötetek (14 példány a teljes jegyzékben), bár a kikért példányokban nem volt Porthheim exlibris. A Wienbibliothek színháztörténeti gyűjtőkörének köszönhető az aránylag jelentős számú, főként német nyelvű színházi anyag: teljes drámák, librettók, balettok szinopsziszai. Sok a tudományos, természetrajzi, jogi munka, ezzel szemben a lelkeségi irodalom alulreprezentált. 18 nyomtatvány Rudnay Sándor esztergomi érsek személyéhez kötődő alkalmi kiadvány.

A Klebelsberg-ösztöndíjjal végzett kutatás elsődleges célja az anyaggyűjtés volt, amely a nehézségek ellenére a terveknek megfelelő módon és mennyiségben megtörtént. Az anyag feldolgozása hosszabb folyamat lesz, mely már az ösztöndíj keretein kívül történik. Ezen utómunka legfontosabb része az egyes nyomtatványok bibliográfiai ellenőrzése, magyarországi példányainak a felkutatása, a töredékek azonosítása (ez utóbbi egyszerű, mechanikus feladat lesz, mert ált. önálló címmel rendelkező gyászbeszédekről van szó, amelyek címeit az OSzK katalógusa tartalmazza). Ami a várható eredményeket illeti: mivel a Wienbibliothek hungarika-állományának átfogó feltárása korábban nem történt meg, szinte minden egyedi példány ismeretlen volt a kutatás számára. Az már a feldolgozottság jelenlegi állapota mellett is bizonyos, hogy nemcsak a kisnyomtatványok, hanem a terjedelmesebb kötetek között is lesznek olyanok, amelyek a bibliográfiai kutatás számára eddig teljesen ismeretlenek voltak, az 1800 előtti anyagban kb. 3-5 kiadvány. Előreláthatólag több tucat olyan kiadvány várható, melynek nincs példánya az OSzK-ban, illetve esetlegesen egyetlen magyarországi könyvtárban sem. Mivel a Petrik pótlások csak 1800-ig mennek el, a későbbi anyag jelentős része, a kisnyomtatványok túlnyomó többsége, még nincs bibliográfiaileg leírva.

A kutatás természetesen csak akkor válik teljessé, ha a kelet-magyarországi kiadványok vizsgálatára is sor kerül. Mivel a jövő évi pályázáshoz hamarabb kell leadnom a beszámolókat, így e vizsgálatok még éppen csak megkezdődhetnek.

A beszámoló mellékletei:

1.) Nyugat-magyarországi kiadványok listája – mely tartalmazza a katalógusból származó és az autopszia révén nyer adatokat is.

2.) Kelet-magyarországi kiadványok listája – a kutatás melléktermékének tekinthető, egyelőre rendezetlen lista, mely a későbbi kutatások alapjául szolgálhat.

3.) A fotózott anyag 244 mappába rendezve, kötetenként, amelyet wetransferrel továbbítok külön levélben.

2021. november 26.

Dr. Tóth Anna Judit